

Нуруев Т.Э., Камардинова У.Н.

МЕНТАЛДЫК ЧӨЙРӨДӨ «СУУ» КОНЦЕПТИ КАТЫШКАН
НОМИНАТИВДИК БИРДИКТЕРДИН ТҮРЛӨРҮ

Нуруев Т.Э., Камардинова У.Н.

ВИДЫ НОРМАТИВНЫХ ЕДИНИЦ КОНЦЕПТА «ВОДЫ» В МЕНТАЛЬНОМ
ОКРУЖЕНИИ

T.E. Nuruev, U.N. Kamardinova

TYPES OF REGULATORY UNITS OF THE CONCEPT OF "WATER"
IN THE MENTAL SURROUNDED BY

УДК: 624/17:5

Бул макалада тилдеги “Суу” концептин туюндуруучу номинативдик бирдиктердин түрлөрү изилденет.

Негизги сөздөр: концепт, түр, окуп үйрөнүү, бирдик.

В статье исследуются виды номинативных единиц языка, участвующих в выражении концепта “Вода”.

Ключевые слова: концепт, вид, изучение, единица.

This article describes the conceptual unity of the kyrgyz language with “water”.

Key words: concept, expression, type, study, unit.

Жогорку параграфта «суу» концептинин химиялык мазмунун ачуу үчүн бир нече терминдер колдонулду (*гидраттар*, *кристаллогидраттар*, *гидролиз*). Булардын өзөгүн грек унгусу *gidr* «суу¹» түзөт да, аталган концептин химиялык касиеттеринин иштешин көрсөтөт. Бул терминдер башка көп терминдер менен биргеликте өзүнчө парадигманы түзөт, «суу» концептинин илимде, техникада, биологияда, географияда, спортто ж.б. кичи тармактарда колдонушун шарттайт. Айрым мисалдар бул байкообузду өнүктүрүүгө шарт түзөт.

1. Нерселер, заттар, буюмдар: *водород* – суутек; *гидрат* – суу менен кошулган заттар (кальций кычкылынын гидраты – *акитаиш*, темир кычкылынын *гидраты* ж.б.); *гидрид* – суутектин башка элементтер менен аралашмасы (грекчеден: «суу+түр»); *гидролиз* – татаал заттын же нерсенин суунун таасири менен эриши же ажырашы; *гидроокись* элементтер кычкылынын суу менен химиялык жактан аралашышы, *суу май* – өсүмдүк майы, *чалап* – сүзмөгө же айранга суу кошуп чалып берген суусундук (*чал* «аралаштыр», *аб* – перче «суу»); Биздин ой-тутумубузда, «суу» концепти латын тилине тиешелүү лексема аркылуу да берилерин унутпастыгыбыз керек. «Aqua (agva)» аттуу шишедеги суу ичимдиги көбүбүзгө маалым. Бул аталыш латынча «суу» маанисиндеги сөзгө такалат: *agua* – суу. Ал эми бул сөздүн туунду маанилери биздин менталдык-тилдик дүйнөбүздө буюмдардын, заттарды атоодо арбын кездешет: *аквамарин* (лат. *agua marina* «деңиз суусу») – көк жашыл жана көгүш түстөгү баалуу таш, берилдин бир түрү; *акварель* (итал. *acquerello* сууда эритилчү боёк) – сууда эрүүчү боёктор; ушундай боёктор менен аткарылган сүрөттөр; *аквариум* – балык, суу өсүмдүктөрүн жана жаныбарларын кармоого жана өстүрүүгө ылайыкталган айнек идиш же жасалма көлмө; *акваланг* – суу

алдында дем алууну камсыз кылуучу аппарат; суу жаныбарларын демонстрациялоо жана изилдөө үчүн уюшулган мекеме.

2. Өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын аттары: *гидрофиттер* – түп жагы менен сууга жайгашкан өсүмдүктөр; бул аталышта *гидро* унгусу «суу» концептин туюнтуп турат. Кыргызча татаал сөздөр, фразеологизмдер бул топко кирет: *суу куштары* «сууда, суу боюнда жашоочу канаттуулар»,

суучулдук «сай боюнда жашаган куш», *жерде-сууда жашоочулар* (*жашоочу жаныбарлар* «кургакта да, сууда да жашоочу жаныбарлар» (биол., орусчасы *земноводные*). *Суу жылан* – сууда, суу боюнда жашоочу, суу жаныбарларына аңчылык кылуучу жылан. Бул сөз кепте колдонуу процессинде компрессияланып, тыбыштары метатезалашып *сөөлжан* түрүнө өтүп кеткен. Мында [с] тыбышы концептин турпатын түзүп калган. Бул топко *суусар*, *суксур* сөздөрүн кошууга болот. Алардын биринчи бөлүгүндө *суу*, *сук* унгулары «суу» концептин туюнтуп турат. *Суксур* (өрдөктүн бир түрү) поэтикалык текстте түрдүү маанилерге ээ болот: *Мойнуң узун суксурдай* (Барпы). *Суудай суксур ат* «өтө шынга, сындуу ат²».

Мындагы *сук* форманты жалгыз эмес. Ал *сук* «суу пери» сөзүндө да бар: *Суудан чыккан суксуңбу?* «Не дева ли ты водяная?», *сук арт* «суктануу көрө албоо» *суу туш* «көз тийүү көз артуу». Караңыз: *Сууң түшүп дүйнөгө, суу жыландай сойлодуң.* «Суу» концепти *суй* формасы аркылуу да туюнтулгандай көрүнөт: *суюк*, *суйдаң*, *аягы суюк* ж.б. мисалдарда тектеш семалар берилген³. Караңыз: Бул мисалдардагы тыбыштык оошуулар башка учурларда да кездешет: *ноо-най*, *суу-сай*, *бек-бай*, *суроо-сурак*, *чач боо-чачпак*, *кыштоо-кыштак*, *тоо-так* ж.б. Байыркы түрк сөздүгүндө *суз-сув* «суу»: *сув юлдуз* «Меркурий», *сувук* «суюк, суйдаң, сейрек», *Сүкү* (дарыянын аты)?, *сугун* «жууш, жууп берүү», *сув сыйыры* «ургаачы буйвол», *сувак* «майлоо, лактоо» ж.б.⁴.

3. Илим, чарба, техника тармактары: *гидро-биология* – суу чөйрөсүндөгү организмдердин жашоосун изилдөөчү илим, *гидропоника* – өсүмдүк-

¹ Словарь русского языка. Том I. – М., 1985. – 309-б.

² К.К. Юдахин. I том. 164-б.

³ К.К. Юдахин. I том. 164, 167–170-бб.

⁴ Древнетюркский словарь. – Л., 1969. 512–516-бб.

төрдү кыртышсыз эле суу кошулмалары менен өстүрүү; *гидрогеология* – жер астындагы суулардын келип чыгышын, агымын жана касиеттерин иликтөөчү илим; *гидрология* – жер шарындагы суу мейкиндигин жана жаратылыштагы суунун тегеренип айланышын изилдөөчү илим; *гидрография* – гидрологиянын жер бетиндеги сууларды иликтөө жана сыпаттоо менен алектенген бөлүгү же тармагы; *гидрохимия* – гидросфераны пайда кылган суулардын химиялык түзүлүшүн изилдөөчү илим; *гидродинамика* – *гидромеханиканын* кысылбаган суюктуктардын кыймылын жана булардын катуу заттар менен өз ара алакасын изилдөөчү тармак; *гидроакустика* – акустиканын бөлүмү, үндүн (добуштун) сууда таркоосун иликтөөчү тармак; *гидрометаллургия* – металлдарды жер астынан жана өндүрүштүн калдыктарынан түрдүү эриткичтердин жардамы менен ажыратып алуу; *гидрометеорология* – суунун атмосферада айланып жүрүүсүн изилдөөчү илим; *гидростатика* – гидромеханиканын бөлүмү, суюктуктардын тең салмактуулук абалын жана аларга чөгөрүлгөн (киргизилген) заттардын тең салмактуулугун иликтөөчү тармак; *гидротехника* – суу ресурстарын, сууну ар кыл чарбалык максатта колдонуу, суу кырсыктарын болтурбоо үчүн инженердик курулуштарды тургузууну иликтөөчү илимий-техникалык тармак; *гидравлика* – суюктуктардын тең салмактуулугу, кыймылы жана практикада колдонушу жөнүндө илим; *гидроэнергетика* – энергетиканын бөлүмү, суу ресурстарынын энергетикалык кубатын пайдалануу менен алектенген тармак; *суу транспорту* – дарыя, деңиз, океанда жүк жана пассажир ташуучу унаа кызматы: кеме жүрүү же сууда каттоо иши.

Суу спорту – спорттун табигый же жасалма суу чөйрөсүндө же бетинде аткарылчу түрлөрү; спорттун ушул түрү менен алектенүү; *гидротерапия* – ооруну суу менен дарылоо, сакайтуу; *гидрометрия* – суюктуктардын жана суу объектилеринин кыймылын, абалын өлчөөчү ык – методдордун жыйындысы; *гидромеханизация* – жер астындагы катмарды бузуу үчүн басымдуу суу агымынын энергиясын пайдаланчу механизмдердин жардамы менен аткарылчу жер-тоо кызматын уюштуруу ыкмасы. Бул топко *акванавтика* да кошулат, ал адамдын деңиз, океан астында узак болуу мүмкүнчүлүгүн изилдөөчү илимий-техникалык тармак. *Гидронимика* – лингвистикада суу аттарын изилдөөчү бөлүм. Бул топту түзгөн аталыштар илимдин, техниканын же чарбалык иштердин, кызматтардын салааларынын наамы катары колдонулат. Бул тизмени кеңейтүүгө болот. Бир эле салааны алып, ал чөйрөдө колдонулган терминдерди талдап карасак, «суу» концептинин колдонуу сферасы кенен, жыштыгы өтө тыгыз экендигин баамдоого болот.

4. «Суу» концептин камтыган **каражаттардын, приборлордун, жабдыктардын, курулуштардын** аттары: *гидростанция, гидроэлектростанция* – шар басымынын астындагы суу кыймылынын энергиясын электроэнергияга өткөзүүчү бекет-станция; *ГЭС* – гидроэлектростанциянын кыскартылган формасы:

мында [Г] тыбышы жана тамгасы «суу» концептинин символу, көрсөткүчү катары кызмат кылат; демек, **концепт татаал сөздөрдө гана эмес бир тыбышта да бериле алат**; *гидрофон* – сууда таркалып жаткан жана пайда болгон үндөрдүн (дабыштардын) толкундарын кабыл алуучу, каттоочу аспап; *гидропульт* – суюктукту чачууга, сугарууга ж.б. максатта берип турган, чарага (бакка) бышытылган кол насос; *гидроплан же гидросамолет* – *гидроуачак*, сууга конуп учуучу транспорттук каражат; *гидрогенератор* – суу насосунан алынган кубатты электр энергиясына өзгөртүп берүүчү генератор; *гидроаэродром* – суу аэродрому, гидроуачактар конуучу аэродром; *гидрокостюм* – суу астында жүрүүгө ылайыкталган атайын кийим (костюм) *гидроманитор* – *гидрокомбинезон* – *гидрокостюм*; *гидромонитор* – жер астындагы жана тоодогу катмарларды ажыратып, жууп иштетүү үчүн суунун кубаттуу агымын жаратуучу аспап (устройство); *гидротурбина* – суу шарынын кубатын өзгөртүп берүүчү кыймылдаткыч; *гидроузел же гидротүйүн* – гидротехникалык курулуштардын (арыктар, каналдар, тосмолор, гидробекеттер ж.б.) жыйындысы. Бул топко *акведук* «терең жар, аң, капчыгай, темир жана шоссе жолдору аркылуу суу түтүктөрүн, сугат жана гидроэнергетикалык каналдарын өткөзүү үчүн кызмат кылган курулуш (сооружение)» сөзү да кирет. Бул мисалдарга төмөнкүлөрдү да кошууга болот: *суу мылтык* «суу сордургуч жана аны атырылта чачып ойнош үчүн түтүктөн (көбүнчө балтыркандан) жасалчу оюнчук»; *суу бакан* «эки чаканы илген мүргө коюлуп суу ташууда колдонулган таяк, союл», *суу лыжасы* «суу бетинде катерге чиркелип сыйгаланып ойноо спортунун куралы»; *суу сордургуч* «талапкерлерге суу жөнөтүүчү жабдыктар (кыймылдаткычтар, насостор ж.б.) жайгашкан жер же курулуш»; *суу өлчөгүч* «суунун деңгээлин жана сарпталышын ченөөчү прибор»; *суу ысыткыч* «суу жылытуучу прибор, аппарат»; *суу бургуч* «суу агымынын багытын өзгөртүүчү курулуш»; *суу топтогуч/сактагыч* «водохранилище, ноот; башка жакка жөнөтүү үчүн белгилүү жердеги сууну кабыл алып, жыйнап берүүчү гидротехникалык курулуш же жасалма көл»; *суу чачкыч* «сууну чачыратып берүүчү жабдык»; *суу кайтаргыч* «суу жээгин жеп кетпестин максатында тосмодон кийинки шар суунун кубатын кайтарыш үчүн төшөлгөн гидротехникалык курулуш»; *суу тазалагыч* «сууну тазалоо үчүн колдонулган зат же сууну тундуруп тазалоочу курулуш»; *сууну көтөргүч* «сууну бийиктикке чыгаруучу жабдык (курулуш)»; *суу ташыгыч / ташуучу* «сууну менен камсыздоочу, суу сатуучу (адам); суу ташуучу идиш» ж. б.

Бул топко *суу мотору* «сууда жүрүүгө ылайыкталган кыймылдаткыч», *суу тосмосу* «плотина; тиричилик жана өндүрүш муктаждыгын канааттандыруу үчүн сугаруу, жылытуу, ичүү системаларына жөнөтүүчү сууну топтоочу жай же гидротехникалык курулуш» аталыштары да кирет.

«Суу» концептинин денотатына мүнөздүү **кубулуштардын, көрүнүштөрдүн түрлөрү** тилдик

каражаттарда берилет: суу агымы / суу агат / аккан суу ж.б. денотаттардын ылдыйышка карай жүрүү аракетин туюнтат. Ал эми суу *ташкындады /суу ташкыны/ суу ташып жатат* мисалдарында жазда агын суунун көбөйүп жээктеринен чыгып кетүү процесси берилет. Суу толкундап жатат / суу толкуну мисалдарында шамалдын, куюндун же кеменин жүрүү таасири менен денотаттын бетинде бирин бири кууган жалчалардын пайда болушу көрсөтүлөт. Суу айланпасы сөз айкашында «суу агымынын тоскоолдукка учурап имерилип, тегеренип агуучу жери» мааниси берилген. Суу шары бийиктиктен катуу күч менен түшкөн агым, шаркыратма; шаркыратманын үнү, дабышы» да биз карап жаткан концепттин сферасына кирет.

5. Сууга карата **иш-аракеттер, аларды тескөө, жөндөө жана башкаруу:** суу менен камсыз кылуу «элдин ичер сууга болгон талаптарын канааттандыруу», суу пайдалануу суу объектилерин кандайдыр бир максатта колдонуу», суудан сактануу «суу ташкынынан жээктерди тосуп, селди буруучу тосмолорду куруу (кызматы)», суу бөлүштүрүү «сугат сууларды талапка ылайык бөлүштүрүүчү ирригациялык кызмат», суу менен дарылоо «сууну дарылоо-профилактикалык максатта (чөмүлтүп, үстүнөн куюп, душка салып ж.б.) колдонуу кызматы », суу кодекси «сууну пайдаланууну жана коргоону камсыз кылуучу юридикалык эреже нормалардын жыйындысы» ж. б.

6 . **Чөйрө, алкак; гидросфера** – суу чөйрөсү, жер сууларынын (океан, деңиз, көл, дарыялардын) жыйындысы; жер шарынын суу каптаган бөлүгү; *акватория* – суу каптап турган бет; деңиз, океан бетиндеги чектүү тилке; *топон суу* – жер бетин бүт бойдон каптаган суу (мифте).

7. Суу адистер, сууга тиешелүү адистер: *гидрограф* – гидрография боюнча адис; *гидролог* – гидрология боюнча адис; *гидрометр* – гидрометрия боюнча адис; *суучул* – *гидронавт* – *акванавт* – суу түбүндө иштөөчү адис; *гидротехник* – гидротехника боюнча адис ж.б; *аквалангист / аквалангистка* – суу астында акваланг менен жүрүү киши, аял; *акванавт* – суу астында байкоо жүргүзүүчү деңиз изилдөөчүсү; *акварелист* – акварелчи, акварель менен иштөөчү сүрөтчү; *аквариумист* – аквариумда балык, өсүмдүк кармоочу киши.

8. Сууга, суу кызматтарына, тармагына тиешелүүлүктү билгизүүчү аныктамалар: *гидроакустикалык, гидрографикалык, гидромеханикалык, гидростатикалык, гидротехникалык, гидроэнергетикалык; аквамариндик* – аквамаринден жасалган, аквамарини бар; *акварелдик* – акварелге тиешелүү; *аквариумдук* – аквариумга таандык ж.б. Булардан тышкары да атрибутивдик мааниде колдонулчу сөз айкаштары бар, мисалы, *суу өткөзбөөчү* (материал) ным, суу өткөзбөй турган, *суу жуктурбоочу, түртүүчү* – нымдуулукка жол бербеген, сууну жактырбаган, өткөрбөгөн зат кошулган же мындай зат менен капталган, ушундай материалдан жасалган; *суу өткөзүүчү* – нымды, сууну өткөрүп жиберет турган, *сууга туруктуу* – суунун таасиринен өзгөрүл-

бөгөн ж.б. мисалдарда «суу» концепти ой үзүмүн уюштуруучулук, нерселердин сууга карата сапат-касиеттерин билдирүүчү милдет аткарып турат.

9. **Жер-суу аттары, гидронимдер;** *Ак-Суу, Аксы, Беловодское, Кара-Суу, Шор-Суу, Куртка* (тажикче *кух* «тоо» + *руд* «дарыя» + *хо* көптүктүн көрсөткүчү), *Алапка* (согд. *ягнобчо альо* «улуу» + *об* «суу, дарыя» + *хо* көптүктүн көрсөткүчү), *Чүй* (тажикче «дарыя»), *Апбалак* (согдиче *об* «дарыя», тажикче *болоболох* «жогорку»), *Апишрсай* (согд. *ягнобчо об* «суу дарыя» + *шир* «сүт»+*сай* «суу» ж.б¹. (Биз бул автордун *Апишрсай* сөзүндөгү *шир* «сүт» бөлүгүн персче *шар* «шаркыратма» сөзүн байланыштырганын кабыл албайбыз. Ошондой эле *Чүй* сөзү кытайча *чу* «суу» сөзүнө тектеш деп эсептейбиз. «Суу» концептин туюнтуучу каражаттар ар түрдүү тилдерден өздөштүрүлгөн. Катардагы кыргыз буга көңүл деле бөлбөйт. Бирок анын ой-туюмунда «суу» концепти орчундуу орун ээлейт. Бул концепт биздин ой казынабызга түркүн каражаттар аркылуу (тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм) жайгашып алган. Таза улуттук-менталдык дүйнө болбостугун ушул мисалдар тастыктай алат. Биз муну да тана да албайбыз. Жогоруда «суу» концепти кирген негизги пункттарды гана ажыратып бердик. Ал эми тигил же бул тармакка тиешелүү атайын изилдөөлөрдү текст катары, «суу» концептин камтыган чектүү дискурс катары терең карасак, аларда бул түшүнүктөрдүн жыш колдонгондугун, белгилүү предметтин мазмунун ачууда өтө зарыл экендигин көрүү кыйын эмес. Келтирилген мисалдар кыргыз тилинде сүйлөөчүлөрдүн менталдык дүйнөсүндө «суу» концепти түркүн турпатта берилиши таркалган кубулуш экендигин тастыктай алат.

Адабияттар:

1. Зулпукаров К.З. О билингвальной когнитивно-дискурсивной модели морфемики и словообразования // Рус. яз. и лит. в шк. Кыргызстана.– 2005.– №1.– 76–80-б.
2. Дербишева З.К. К проблеме языковой концептуализации мира // Русский язык в сообществе народов СНГ. – Б., 2008. – С. 52–55.
3. Кравченко А.В. Когнитивная – 2004.– №1.–18–26-б.
4. Попова З.Д. Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж, 2002. – С.157.
5. Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили. 1–3-китептер. – Б.,– Нарын. 2004–2006. – 156, 129, 101-бб.
6. Тагаев М. Дж. Когнитивные подходы к лингвистическому описанию русского словообразования в учебных целях // Языковая картина мира: лингвистический и культурный аспекты. Том 2. – Бийск, 2004. 113–121-бб.

Рецензент:

кандидат философских наук Аблазов К.

¹ Караңыз: Жапаров Н.Р. Гидронимия Кыргызстана. Автореф. дис... канд. филол. наук. – Б., 2006.–1–17-бб.